

ТРИТЕ ВЕЩИЦИ И МАКБЕТ – ГЕНЕЗИСЪТ НА ЕДНО САМОИЗПЪЛНЯВАЩО СЕ ПРОРОЧЕСТВО

Александър Димитров
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

THE THREE WITCHES AND MACBETH – THE GENESIS OF A SELF-FULFILLING PROPHECY

Aleksandar Dimitrov
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

The paper explores the tragedy *Macbeth* through the concept of self-fulfilling prophecy introduced by sociologist Robert Merton. The purpose of the paper is to demonstrate that the entire plot of the play is initiated and completed based on a self-fulfilling prophecy. It originates from Macbeth's first encounter with the Three Witches, which is also taken as the main object of examination in the paper. By analyzing the characters of Macbeth and the Three Witches, the paper argues that the witches are a condition but not a cause of the hero's criminal acts. They only place him on the edge between good and evil, where he should make his own choices.

Keywords: Shakespeare, tragedy, Macbeth, The Three Witches, self-fulfilling prophecy, Robert Merton

В опит за осмисляне на силно енигматичната и предизвикателна трагедия „Макбет“ настоящият текст ще разгледа образите на трите вещици и Макбет, изследвайки тяхното взаимодействие през понятието за „самоизпълняващо се пророчество“ (self-fulfilling prophecy), въведено от социолога Робърт Мъртън в статия¹ със същото заглавие от 1948 г. В хода на анализа ще се разгледат въпросите: възможен ли е въобще един такъв прочит с оглед вътрешната логика на текста и какво всъщност би дало и би отнело това тълкуване?

Отправна точка на настоящия прочит ще бъде третата сцена от първо действие, защото там се открива генезисът на трагическия конфликт и там започва „истинското действие“ (Минков/Minkov 1998: 208). Сцената условно може да се подели на четири смислови ядра: среща и диалог на Макбет и Банко с трите вещици; изчезване на вещиците и смут у двамата герои относно случилото се; познаване чрез известяването за новополучената титла; реакции, обговаряне и преосмисляне на срещата спрямо неочакваната информация. От участници-

¹ Вж. Merton/Мъртън 1948.

те в сцената – трите вещици, Макбет и Банко², – може да построим своеобразен триъгълник, защото всеки от тях има съприкосновение с останалите и всяко взаимодействие е важно за очертаване на акцентите в сцената. В диалозите и монологите от сцената откриваме потенциите, които движат пиесата до завършека ѝ. Това е сцената, в която зейва фаталната пробойна в съзнанието на Макбет. Тя го завлича в онова, което ще наблюдаваме до края – регреса от храбър воин и доблестен поданик до вероломен предател и убиец. Ключовият за нас въпрос е защо се случва този зловещ преход? Има ли предзададен характер и доколко самият Макбет е отговорен за съдбата си? Отговорите на тези въпроси ще потърсим през образите на вещиците и Макбет: в техния произход, техните характеристики и най-накрая в тяхното взаимодействие.

Трите вещици съсредоточават в себе си множество културни кодове, стават средишно поле за митологически, религиозни, исторически и литературни тематични преплитания. Образът им не може да се тълкува еднозначно: открива се народно-митологическа основа – „те са трите норни на старогерманската митология...“ (Минков/Minkov 1998: 204); с оглед на названието³ и ролята на образа може да се направи анализ във връзка с античната представа за съдбата и нейните вариации през времето⁴; може да се направи психологически прочит, който да очертае вещиците като възплъщение на несъзнаваното⁵ и пр. Нито едно от тези тълкувания обаче не изчерпва и не изяснява образа, напротив, само показва аспект от неговото присъствие и функциониране, задълбочавайки сложността му. Независимо от тълкуването винаги се посочват обвързаността на вещиците със злото и техният свръхестествен порядък.

Представата за вещиците като стихийни и мрачни сили започва да се изгражда още с първата им поява на сцената (I д., I сц.) и се утвърждава през цялата пиеса. Те винаги са ситуирани в пространство, което е

² Пропускаме останалите персонажи в сцената, защото единственото, което ни интересува от тяхното участие, е съобщението за новата титла на Макбет. Второстепенните персонажи в пиесата като цяло могат да бъдат пренебрегнати, тъй като са „скицирани бегло“ (Брадли/Bradli 2016: 381 – 382).

³ Вж. Томаркен/Томаркен 1984: 84. Реферирайки към анализите на Самюъл Джонсън върху Шекспировите трагедии, текстът на Томаркен коментира произхода и значението на названието на вещиците, около което възникват спорове. Като извод е посочено, че думите *weird* и *weyward* имат общ смисъл в етимологически план и че означават едновременно *съдба* (fate) и *извратен* (perverse), *инатлив* (obstinate).

⁴ Вж. Спасова/Spasova 2018: 538 – 555.

⁵ Вж. Willbern/Уилбърн 1986: 543.

маргинално по отношение на човешкия свят – пустошта, пещерата. Появата им винаги е придружавана от гръм. Речта им е римувана, но и накъсана. Показани са да извършват ритуали, да общуват със странни същества и да кроят злосторства. Всичко, което носи присъствието на вещиците, свидетелства за тяхната енигматичност и надредност спрямо света на хората, тоест откроява тяхната свръхестественост.

За читателя е ясно, че има действителна намеса от друг порядък⁶. Но можем ли да я обясним: има ли пряко действие, извършено от вещиците, което да повлияе на драмата; не е ли тяхната намеса всъщност не-намеса, защото е само словесна, но все пак е неделима и задвижваща цялото действие и трагическия конфликт? Всеки опит да се рационализира и обясни еднозначно тяхната същност и роля е спрял от непроницаемата амбивалентност, която ги обкръжава. Тази несигурност допълнително аргументира фантастичната им окраска.

В третата сцена от първо действие фантастичният характер на вещиците се откроява в най-пълна степен. Това е първият път, в който наблюдаваме осъществяването на контакт между свръхестествено и естествено – трите вещици, от една страна, и Макбет и Банко, от друга. След срещата Банко се усъмнява във видяното и във възприятията си: „Но дали / ги имаше, или сме яли корен, / омайващ разума?“ (УШ/WS)⁷ (15). Шотландските благородници приемат почти с насмешка чутото от трите „набръчкани, ужасни същества“ (13), но съвсем скоро – при получаване на вестите от краля – Банко ще възкликне: „Да казва правда дяволът?“ (16). Имаме преход от скепсис през насмешка до изненада и объркване, като последните веднага са приписани на дяволското и свръхестественото, защото и за героите, и за читателя не остава друга възможност освен да посочат необяснимото като свръхестествено⁸.

„Свръхестественото обаче винаги е поставено в тясна връзка с характера“ (Брадли/Bradli 2016: 23), съответно вещиците не бива да се разглеждат самостоятелно, а в подчертана връзка с Макбет. До този

⁶ Същото е в сила и при сценичните представяния на текста – вещиците изначално са били представяни от актьори, каквато е била и интенцията на Шекспир, за разлика от безплътните духове в пиесите му, репрезентирани само чрез глас. Вж. Tomarken/Томаркен 1984: 83.

⁷ Цитатите от трагедията са по У. Шекспир. *Макбет: Трагедия*. София: Отечество, 1985. Тъй като всички ексцерпирани примери са единствено от това произведение, след всеки цитат по-нататък ще бъде отбелязван само номерът на съответната страница.

⁸ Разглеждайки същността на Шекспировите трагедии, А. Брадли също отбелязва, че свръхестественото не може да бъде обяснено с „илюзия на съзнанието на някой от персонажите“ (Брадли/Bradli 2016: 23).

момент в пиесата (I д., III сц.) героят присъства задочно единствено през своята храброст. При появата си на сцената произнася: „Не знам друг ден – тъй лош и тъй добър!“ (13), което ни връща към думите на вещиците от края на първа сцена: „Зло – добро, добро и зло“ (8). Така още чрез първите си думи Макбет е обвързан с тях. И тази словесна и смислова препратка не е случайна, тъй като загатва, че героят ще бъде поставен в граничното пространство между добро и зло и именно вещиците са тези, които ще го изправят пред избор, защото, както сами отбелязват, летят между доброто и злото, т.е. са носители на самата граничност.

Още с поздрава си вещиците, подобно орисници, насочват към Макбет своите наричания, чиято неистинност и изумителност постъпателно нараства. Първото – вярно и известно на героя, е обвързано с миналото. Второто, отново под формата на обръщение, е новост за героя, съответно е положено на границата между настояще и бъдеще. Текстът вече е представил нареждането на краля титлата тан на Кодор да бъде дадена на Макбет, съответно за читателя това пророчество е актуално и истинно, но за самия герой е неистинно в настоящето и затова хипотетичността му го притегля към бъдещето. Третото директно е отнесено към бъдещето и съдържанието му е най-невероятно и внушително: „Привет, Макбет, от който крал ще стане“ (13). Реакцията на Макбет е външно представена – през думите на Банко: „защо във страх се стряскаш/от толкова примамливи слова?...“ (13). Това наблюдение въвежда контраста, свидетелстващ за преломността на срещата. Предсказанията поразяват Макбет и неимоверната му храброст е сведена до страх. Такова полюсно преобръщане загатва, че чутото не е нещо съвсем непознато и неочаквано за него, напротив, реакцията е толкова силна именно защото има обвързване с вече съществуващи черти и мисли на героя⁹ (нещо, което се потвърждава в хода на пиесата¹⁰). Има изговаряне на неназованото, разкриване на скритото, което предизвиква Макбет на пряк сблъсък със самия себе си.

⁹ С това настоящият текст по-скоро отхвърля нерядко срещаните твърдения, че амбицията и престъпните мисли са изцяло външни за Макбет и са плод на внушения от трите вещици, вж. напр. Хаджикосев/Hadzhikosev 2000: 693 – 694; Минков/Minkov 1998: 205.

¹⁰ Например думите на Лейди Макбет при получаването на вестите от съпруга ѝ (I д., V сц.) са красноречиви за неговия характер и желанията му: „Ти би искал/велик да си и, знам, не си лишен/от честолюбие“; „Целиш се високо“; „искаш да спечелиш и неправ“ (22).

За въздействието на срещата върху персонажа са показателни и последните му думи, преди вещиците да изчезнат. Откакто чува пророчествата за себе си, той остава сякаш в ступор, за което съдим по казаното от спътника му и отсъствието на Макбет от последвалия диалог на Банко с вещиците. В края на диалога Макбет сякаш се сепва и възкликва „Почакайте, пророчици неясни!“ (14). Досега потънал в размисли за чутото, героят трескаво започва да търси обяснение за дадените пророчества и излива словесен поток, изпълнен с възклицания и въпроси. Любопитството му е неистово, а настоятелността му – крайно напориста: „Заклевам ви, кажете!... Стойте! Стойте!“ (14). Настояването му е подминато, а въпросите му не получават отговор и той е оставен единствено с вече чутите лаконични, но внушителни слова, за да отсъди сам за ситуацията и да претегли знаменията.

„Ако хората дефинират ситуацията като реални, те стават реални в своите последици“¹¹, гласи теоремата на Уилям Томас, на която Робърт Мъртън се позовава, за да изведе дефиницията си за самоизпълняващото се пророчество. Мъртън коментира, че хората реагират не само на обективното в дадена ситуация, а „също, на моменти преимуществено, на значението, което тази ситуация има за самите тях“¹² (Merton/Мъртън 1948: 195), като допълва, че вече придаденото допълнително значение на ситуацията определя последвалото поведение на хората.

Проследявайки и съпоставяйки реакциите на Макбет и Банко¹³ през цялата трета сцена (I д.), можем да открием, че за първия казаното от вещиците има много по-голяма стойност. Мнителността на Банко се запазва до края на сцената. Той отхвърля пророчествата (макар отнасящото се за него да е не по-малко изненадващо и величествено от предреченото на спътника му). Мъдро отбелязва, че „силите на тъмнината/желаейки ни злото, ни залъгват/със дребни истини, за да ни вкарат/във гибелни последици!“ (17). Макбет обаче, слисан от потвърждението на второто пророчество, се фиксира върху третото – „Две правди тука бяха/предсказани като примамлив пролог/към сцената, огрята в царствен блясък!...“ (17). И тази фиксация се проявява именно след отправеното от Банко загрижено предупреждение, за да открие разликата в реакциите им. С оглед на изведеното от Мъртън можем да си обясним тази разлика чрез придаването на допълнително значение от страна на самия Макбет. За него чутото е много по-

¹¹ Преводът е мой – А. Д., вж. Merton/Мъртън 1948: 194.

¹² Прев. мой – А. Д.

¹³ За реакцията на Банко спрямо вещиците и спрямо Макбет вж. Брадли/Bradli 2016: 374 – 375.

озадачаващо и предизвикателно, защото кореспондира с определени потенци и желания, които той вече има у себе си¹⁴. За това съдим от монологите¹⁵ му в сцената, един от които е цитиран по-горе и разкрива какво значи за Макбет предреченото. То е „огрято“ и в „блясък“ – описание, което свидетелства за вече съществуващия у героя копнеж.

„В най-проникновените си монолози (например Хамлет и Макбет) Шекспир кара публиката да вникне в иронията и многозначностите, които героят произнася, без сам да съзнава“ (Фаулър/Fauler 1993: 144), следователно през монологите можем да получим достъп и до неосъзнатото от самия персонаж, а именно там се крият потенциите и желанията. Красноречив е следният монолог на Макбет:

Тоз подтик свръхестествен
не може да е лош, но и не може
да е добър. Ако е лош, защо
започна с правда? Ей ме тан на Кодор!
Ако добър е пък, защо тогаз
при мисълта, която ми внушава,
косите ми настръхват и сърцето –
противно на привычките си – блъска
в ребрата ми? Действителният ужас
е нищо пред ужасните представи
на мозъка. Убийството е още
единствено в главата ми, а на,
така ме друса целия, че всичко
във мене е догадка и възможност
и за ума ми съществува само
несъществуващото!

(17)

Тук откриваме свидетелство за зейналия у героя душевен разкол – мисълта е накъсана и прелива, няма нищо еднозначно. Преплитат се въпроси и възклицания, с които Макбет претегля мислите си по оста добро – зло. Опитва се да изведе съждение, с което сам да си обясни случилото се, но вместо това умът му е изпълнен от ужаса на натрапчивата представа за убийството. Финалът на монолога е двойок в значе-

¹⁴ Вж. Tomarken/Томаркен 1984: 80. Авторът посочва, че вещиците са „само катализатори, предизвикващи латентната престъпна амбиция на Макбет“ (прев. м. – А. Д.).

¹⁵ „Психологическата самохарактеристика намира най-пълнен израз в условно използваните монолози, а също и в монологическите реплики, чрез които се изразяват интимни мисли в присъствието на други лица“ (Игълтън/Igaltan 2003: 257).

нието си: „несъществуващото“, от една страна, се обвързва с „ужасните представи“ и препраща към убийството; от друга страна, кореспондира и с думата „възможност“, като по този начин насочва към предречената кралска титла. Престъпно и възможно са отъждествени и първото се превръща в предпоставка за второто. А трескавостта, която демонстрира монологът, може да се обясни с това, че мисълта се върти около нещо познато и желано, но вероятно изтласквано и потискано. Сега обаче е отново извикано, и то като по-близко и силно отпреди, ала поражда у героя несигурност и раздвоеност, тъй като стремежът е обвързан с престъпление.

Към края на сцената (I д., III сц.) Банко отбелязва, че приятелят му е в „захлас“ (18), което потвърждава концентрирането върху случилото се и придаването на допълнителен смисъл от страна на Макбет¹⁶. Това води към очакване, че последвалото му поведение ще бъде повлияно от тази фиксация. Съответно имаме основания да се запитаме дали пророчеството, което вещиците правят, не е самоизпълняващо се.

Определението на Робърт Мъртън за понятието е следното:

Самоизпълняващото се пророчество поначало е *грешно* дефиниране на ситуацията, предизвикващо ново поведение, което прави първоначално грешната представа *истина*. Измамната валидност на самоизпълняващото се пророчество поддържа господството на грешката, защото пророкът се позовава на действителния ход на събитията като доказателство, че е бил прав от самото начало.¹⁷

(Merton/Мъртън 1948: 195)

Грешното дефиниране на ситуацията при Макбет се състои, от една страна, в сляпата вяра, че вещиците истинно му предсказват бъдещето; от друга, в директното и аксиоматично обвързване на предречената кралска титла с убийство; и от трета, в неясната му позиция относно действие и бездействие с цел сбъдването на пророчеството. Вярата се потвърждава и утвърждава при получаването на титлата тан на Кодор. „Измамната валидност“ на пророчествата е задействана чрез второто, което служи за доказателство пред Макбет, че и третото би могло да се изпълни. Мислейки за него обаче, героят автоматично го обвързва с убийството – „...при мисълта, която ми внушава,/косите

¹⁶ От друга страна, в този момент Банко не е вгълбен в случилото се, а разговаря с новодошлите Рос и Ангъс.

¹⁷ Прев. м. – А. Д.

ми настръхват и сърцето...“ (17). Схващането му за собствената роля спрямо пророчествата е крайно объркано и двойствено. Първоначално се осланя на неведомите сили на съдбата и отрича предприемането на действия: „Ако ме иска крал, съдбата може/ да ме венчае, без да мръдна пръст!“ (18). Но още в следващата сцена (I д., IV сц.) след обявяването на Малком за кралски наследник несигурно възкликва: „Тоз Къмберландски княз ще ме препъне,/ако не го прескоча!“ (21), което вече променя позицията му от пасивна в активна.

Така грешното дефиниране на ситуацията от Макбет е тройно, което предизвиква и ново поведение у него – той е обзет от мисли и съмнения. Исправен е пред избор и решение, което обаче винаги се връща към неясната ситуация, която го е породила – срещата с вещниците. С това се поддържа господството на грешката. Съпругата му, Лейди Макбет¹⁸, допълнително влиза в пророческа роля – „Ти беше Гламис, ето те и Кодор,/ще станеш и което ти предричат“ (22). Позовавайки се на действителния ход на събитията, тя затвърждава правотата на пророчеството – нещо, което и самият Макбет прави, но съпругата пропъжда зеещите у него съмнения, за да консолидира стремежа в съзнанието му. И успява – по-късно новото поведение на героя придобива и форма чрез убийството на Дънкан. С това определението за самоизпълняващо се пророчество е изцяло изпълнено.

Пророчеството впримчва Макбет от момента на съобщаването. Примката е първоначално хлабава – у героя има множество съмнения и страх от мисълта, която съпътства знамението. Постепенно обаче се затяга благодарение на Лейди Макбет. Затягането може да се проследи чрез схващането на шотландския благородник за убийството. Наблюдава се преход от мисъл и въображаема представа¹⁹, съпътствани от несигурност и съмнение, през вербализация²⁰, която отразява все по-здравото вкореняване на мисълта и нейното приемане, до материализиране чрез деяние²¹. Деянието води до изпълняването на пророчеството и в трето действие вече виждаме Макбет като крал. Кръгът е затворен. Предреченото – сбъднато.

¹⁸ В превода на В. Петров названието е „Леди Макбет“, но в текста ще използваме установилата се форма „Лейди“. (вж: УШ/WS).

¹⁹ Мисълта и въображаемостта биват изразени в монолозите на Макбет.

²⁰ Вербализацията препраща към диалозите между Макбет и Лейди Макбет (I д., V сц. и I д., VII сц.), в които се състои обсъждането на престъпното дело. Това приближава мисъл до материя, защото словото вече има облик и насоченост, т.е. различно е от монолога.

²¹ Самият акт на убийството се състои във II д., II сц.

През анализа на трета сцена от първо действие доказахме, че определението за самоизпълняващо се пророчество е спазено и схемата изпълнена. Ценното при този прочит е, че от една страна, се реабилитира статутът на свръхестественото в трагедията, защото то тенденциозно може да бъде пренебрегнато, например при психоаналитичните прочити на пиесата, а от друга, се създават възможности и предпоставки за допълнителни анализи и сравнения, например във връзка със старогръцката драма²². И не на последно място прочитът предлага любопитен детайл във връзка с характера и развитието на Макбет, като наред с това насочва поглед към въпроса за трагическата вина на героя и предзададеността на действията му от един нов ракурс.

„Макбет“ представлява „счепкана прежда“ (81) и всеки елемент препраща към друг, който носи нов смислов нюанс. Именно сложността на пиесата е силно вероятна причина за нейната краткост. Стремглавият сюжет, размитите граници между естествено и свръхестествено, напластените противоречия и състеният трагизъм ни поставят в епистемологичен скептицизъм и горчивите думи на Макбет ни напомнят, че всичко може би е „история, разказана от луд“ (110).

БИБЛИОГРАФИЯ

- Брадли/Bradli 2016:** Брадли, А. С. *Шекспировската трагедия: Лекции върху Хамлет, Отело, Крал Лир и Макбет*. София: Изток-Запад, 2016. [Bradli, A. S. *Shakespeare's tragedies: Lectures on Hamlet, Othello, King Lear and Macbeth*. Sofia: Iztok-Zapad, 2016.]
- Игълтън/Igaltan 2003:** Игълтън, Т. *Увод в литературната теория*. Т. 2. София: Агата-А, 2003. [Igaltan, T. *Uvod v literaturnata teoria*. T. 2. Sofia: Agata-A, 2003.]
- Минков/Minkov 1998:** Минков, М. *Шекспир: Епоха и творчество*. София: Емас Глобус, 1998. [Minkov, M. *Shakespeare: Epoch and creativity*. Sofia: Emas Globus, 1998.]
- Merton/Мъртън 1948:** Merton, R. The Self-Fulfilling Prophecy. // *The Antioch Review*, vol. 8, no. 2, 1948, 193 – 210.
- Спасова/Spasova 2018:** Спасова, К. Случайност и съдба в Поетика на Аристотел: Статуята на Митий в Аргос. // *Предизвикателството Аристотел. Сборник с разширени доклади от конференцията, посветена на 2400-годишнината от рождението на Философа, проведена в СУ „Св. Климент Охридски“ от 28 до 30 ноември 2016 г.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2018, 538 – 555. [Spasova, K.

²² Вж. Брадли/Bradli 2016: 383.

Sluchaynost i sadba v Poetika na Aristotel: Statuyata na Mitiy v Argos. // *Predizvikelstvoto Aristotel. Sbornik s razshireni dokladi ot konferentsiyata, posvetena na 2400-godishninata ot rozhdenieto na Filozofa, provedena v SU „Sv. Kliment Ohridski“ ot 28 do 30 noemvri 2016 g.* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2018, 538 – 555.]

Tomarken/Томаркен 1984: Tomarken, E. The Witches in ‘Macbeth’: Samuel Johnson’s notion of selective empathy. // *CEA Critic*, vol. 47, no. 1/2, 1984, 78 – 89.

Willbern/Уилбърн 1986: Willbern, D. Phantasmagoric ‘Macbeth. // *English Literary Renaissance*, vol. 16, no. 3, 1986, 520 – 549.

Фаулър/Faular 1993: Фаулър, Р. *Речник на съвременните литературни термини.* София: Наука и изкуство, 1993. [Faular 1993: Faular, R. *Rechnik na savremennite literaturni termini.* Sofia: Nauka i izkustvo, 1993.]

Хаджикосев/Hadzhikosev 2000: Хаджикосев, С. *Западноевропейска литература. Ч. 1.* София: Сиела, 2000. [Hadzhikosev, S. *Zapadnoevropeyska literatura. Ch. 1.* Sofia: Siela, 2000.]

ИЗТОЧНИЦИ

УШ/WS: У. Шекспир. *Макбет: Трагедия.* Прев. Валери Петров. София: Отечество, 1985. [U. Shekspir. *Makbet: Tragediya.* Prev. Valeri Petrov. Sofia: Otechestvo, 1985.]